

BUYUK IPAK YO‘LI CHORRAHASIDAGI QADIMIY SHAHAR BO‘LMISH AKSIKENT TARIXI

Galmatov Gayrat

Namangan Davlat Pedagogika Instituti

Xurramov Umidjon

Namangan Davlat Pedagogika Instituti

Tarix yo‘nalishi 2 kurs talabasi

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.21045158>

Annotatsiya: *Ushbu maqolada Buyuk Ipak yo‘li chorrahasida joylashgan qadimiy Aksikent shahrining tarixi, uning siyosiy, iqtisodiy va madaniy ahamiyati o‘rganilgan. Maqolada shaharning geografik joylashuvi, qadimiy Davon davlati bilan bog‘liqligi, o‘rta asrlardagi gullab-yashnash davri, mo‘g‘ullar bosqini va keyingi inqiroz masalalari yoritilgan. So‘nggi yillarda o‘tkazilgan arxeologik qazishmalar natijalari va topilgan moddiy-madaniy yodgorliklar tahlil qilingan. Aksikentning Farg‘ona vodiysi va Markaziy Osiyo tarixidagi o‘rni va ahamiyati asoslab berilgan.*

Kalit so‘zlar: *Aksikent, Buyuk Ipak yo‘li, Farg‘ona vodiysi, arxeologiya, qadimiy shahar, Davon, o‘rta asrlar, tarixiy meros, karvon yo‘llari, arxeologik qazishmalar.*

Аннотация: *В данной статье изучается история древнего города Аксикент, расположенного на перекрестке Великого Шелкового пути, его политическое, экономическое и культурное значение. В статье освещаются географическое положение города, его связь с древним государством Давань, период расцвета в средние века, монгольское нашествие и последующий кризис. Анализируются результаты археологических раскопок последних лет и найденные памятники материальной культуры. Обосновывается*

место и значение Аксикента в истории Ферганской долины и Центральной Азии..

Ключевые слова: *Аксикент, Великий Шелковый путь, Ферганская долина, археология, древний город, Давань, средние века, историческое наследие, караванные пути, археологические раскопки..*

Annotation: *This article examines the history of the ancient city of Aksikent, located at the crossroads of the Great Silk Road, and its political, economic, and cultural significance. The article covers the geographical location of the city, its connection with the ancient state of Davan (Ferghana), its flourishing period in the Middle Ages, the Mongol invasion, and subsequent decline. The results of recent archaeological excavations and discovered monuments of material culture are analyzed. The place and importance of Aksikent in the history of the Fergana Valley and Central Asia are substantiated.*

Keywords: *Aksikent, Great Silk Road, Fergana Valley, archaeology, ancient city, Davan, Middle Ages, historical heritage, caravan routes, archaeological excavations.*

Farg‘ona vodiysi qadim-zamondan insoniyat sivilizatsiyasi, hunarmandchilik, dehqonchilik va xalqaro savdo-sotiqning yirik o‘chog‘i bo‘lib kelgan. Tog‘ tizmalari bilan o‘ralgan bu go‘zal voha tabiatning o‘ziga xos in‘omi bo‘lib, uning unumdor tuprog‘i va mo‘l-ko‘l suv manbalari qadimgi insonlarni bu yerga jalb qilgan. Bu hudud nafaqat o‘zining 'jannatmakon' tabiati, balki inson aqli va mehnatining dastlabki yuksak namunalarini yaratgan, shaharsozlik madaniyati shakllangan muqaddas maskan sifatida ham tarixda muhrlangan.

Ushbu hududda vujudga kelgan eng qadimiy, yirik va nufuzli shaharlardan biri bu – **Aksikent** (tarixiy manbalarda Oksikent, Oksikat, Xukand, ba'zan qadimiy Farg‘ona poytaxti sifatida ham tilga olingan). Buyuk Ipak yo‘lining eng muhim chorrahasida joylashgan bu qadimiy shahar o‘zining boy tarixi, rivojlangan moddiy

madaniyati va strategik ahamiyati bilan nafaqat Markaziy Osiyo, balki butun jahon tarixida alohida o‘rin tutadi.

Aynan shu yerda Sharq va G‘arb madaniyatlari uchrashgan, turli tillar, dinlar, falsafiy qarashlar va ilmiy g‘oyalar o‘zaro qorishib, yagona va betakror sivilizatsion makonni shakllantirgan. Aksikent shunchaki bir aholi punkti yoki karvonlar to‘xtaydigan bekatigina emas, balki butun Farg‘ona vohasining siyosiy, iqtisodiy va ma'naviy yuragi bo‘lgan. U asrlar davomida o‘zining ulug‘vor qal’asi, gullab-yashnagan bozorlari, yuksak hunarmandchilik an‘analari va ilm-fan o‘choqlari bilan uzoq mamlakatlardan kelgan sayyohlar, elchilar va savdogarlarni hayratga solgan.

Geografik joylashuvi va strategik ahamiyati. Aksikent arxeologik yodgorligi bugungi kunda Namangan viloyatining Chust tumani hududida, qadimiy Sirdaryo (manbalarda Yaksart deb atalgan) daryosining chap qirg‘og‘idagi baland tepalikda joylashgan. Shaharning bunday joylashuvi unga bir qator ustunliklarni bergan:

Tabiiy mudofaa: Balandlikda joylashgani dushman hujumlaridan himoyalaniшни osonlashtirgan.

Qulay iqlim va qishloq xo‘jaligi: Daryo yaqinligi unumdor tuproqni sug‘orish va boy hosil yetishtirish imkonini bergan.

Savdo nazorati: Sharqdan Xitoy va Hindistonga, G‘arbdan esa Eron, Kavkaz orqali Yevropaga olib boruvchi karvon yo‘llari aynan shu yerda kesishgan. Bu Aksikentni nafaqat savdo, balki siyosiy, harbiy va madaniy almashinuvlarning boshqaruv markaziga aylantirgan.

Arab geografshunosi al-Muqaddasiy (X asr) o‘zining mashhur "Ahsan at-taqosim" asarida Aksikentni "Farg‘ona shaharlarining eng go‘zali va savdo markazi" deb ta’riflagan.

Qadimiy davr va "Davon" sirlari: Xitoy yilnomalari guvohligida. Miloddan avvalgi II asrda Markaziy Osiyo tarixida yangi sahifa ochildi. Xitoyning Xan sulolasi imperatori U-di (Wu Di) shimoldagi ko‘chmanchi syunnu (xunnu) qabilalariga

qarshi kurashda ittifoqchi qidirish maqsadida elchi Chjan Syan (ba’zi manbalarda Sima Syan deb ham ataladi, garchi Sima Syan aslida bu sayohat haqida "Shiji" asarini yozgan tarixchi bo‘lsa-da) boshchiligidagi yirik missiyani yuborgan. Bu tarixiy safar nafaqat harbiy-diplomatik, balki buyuk geografik kashfiyot bo‘lib, keyinchalik "Buyuk Ipak yo‘li" deb ataladigan xalqaro savdo yo‘llarining rasman shakllanishiga zamin yaratgan.

Elchining qaytib kelgach bergan hisobotlarida Farg‘ona vohasi "Davon" (xitoycha talaffuzda Dayuan – "Buyuk Yunlar" yoki "Buyuk Ionlar" mamlakati) deb atalgan. Tarixchilarning fikricha, bu nom Iskandar Zulqarnaynning O‘rta Osiyoga qilgan yurishlari (miloddan avvalgi IV asr) natijasida bu yerda qolib ketgan yunon-makedon madaniyati va aholisi izlari bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. Ko‘pchilik yetakchi tarixchilar (jumladan, V.V. Bartold, M.E. Masson) va zamonaviy arxeologlarning fikricha, xitoy yilnomalarida tasvirlangan shu "Davon" davlatining siyosiy va ma’muriy markazi, ya’ni poytaxti aynan hozirgi Aksikent xarobalari o‘rnida joylashgan.

Xitoyning qadimiy va eng ishonchli tarixiy asari hisoblangan "Shiji" (Tarixiy yozuvlar) kitobida Davon shaharlari haqida juda batafsil va qiziqarli ma’lumotlar keltirilgan. Unda aytilishicha, shahar mustahkam paxsa devorlar bilan o‘ralgan bo‘lib, uning atrofida 70 dan ortiq katta-kichik shahar va qishloqlar bitta markazga bo‘ysungan. Aholi asosan sug‘orma dehqonchilik (bug‘doy, sholi), uzumchilik va chorvachilik bilan shug‘ullangan. Shaharlarda hunarmandchilik, xususan, metall ishlash, kulolchilik va to‘qimachilik yuqori darajada rivojlangan.

"Shiji" asarida eng ko‘p hayajon va e’tibor bilan yozilgan mavzu bu – Farg‘ona otchiligidir. Xitoyliklar bu yerdagi otlarni "Tyan-ma" (Osmon otlari) yoki "Xan-xue-ma" (Qonli terli arg‘umoqlar) deb atashgan. Rivoyatlarga ko‘ra, bu otlar shunchalik tez, baland va chidamli bo‘lganki, ular uzoq masofaga yugurganda teri orqali qonga o‘xshash qizil suyuqlik ajralib chiqqan (zamonaviy veterinariya olimlari buni maxsus parazit yoki qon tomirlarining o‘ziga xosligi, shuningdek,

otning kuchli harakati paytida ter ostidagi qon tomirlarining kengayishi bilan izohlaydilar). Xan sulolasi imperatorlari ko‘chmanchi xunnu otliq qo‘shinlariga qarshi kurashda harbiy ustunlikka erishish uchun aynan shu "jannat otlari"ga qattiq ehtiyoj sezgan.

Aynan shu noyob otlarga ega bo‘lish maqsadida Xitoy imperatori miloddan avvalgi 104–101 yillarda general Li Guangli boshchiligida Farg‘onaga ikki marta yirik harbiy yurish uyushtirgan. Garchi dastlabki yurish cho‘l sharoiti va suv tanqisligi tufayli muvaffaqiyatsiz tugagan bo‘lsa-da, ikkinchi yurish natijasida xitoy qo‘shinlari Davon poytaxtini (Aksikentni) qamal qilishga va shaharning suv manbalarini kesib qo‘yishga muvaffaq bo‘lgan. Natijada, mahalliy hukmdorlar tinchlik shartnomasiga ko‘ra, Xitoyga eng sara arg‘umoqlarni, shuningdek, uzum urug‘lari va ot ozuqasi sifatida ishlatiladigan beda (lyutserna) urug‘larini hadya qilishgan.

Bu voqealar Aksikentning (qadimiy Davon poytaxtining) o‘sha davr global siyosati va harbiy strategiyasidagi o‘ta yuqori o‘rnini, shuningdek, uning boy tabiiy va iqtisodiy resurslari qanday xalqaro e‘tiborni tortganini yaqqol ko‘rsatib beradi. Bugungi kunda Aksikentda olib borilayotgan arxeologik qazishmalar (masalan, miloddan avvalgi I ming yillik oxiriga oid qalin madaniy qatlamlar, ulkan mudofaa inshootlari poydevorlari va qadimiy sug‘orish tarmoqlari izlari) xitoy yilnomalarida keltirilgan ma’lumotlarning haqqoniyligini amaliy jihatdan tasdiqlamoqda. O‘rta asrlarda gullab-yashnashi (IX–XII asrlar)

Aksikentning eng yuksak taraqqiyot davri IX–XII asrlarga, ya’ni Somoniylar va Qoraxoniylar hukmronligi yillariga to‘g‘ri keladi. Bu davrda shahar klassik islom shaharsozligi qonunlari asosida qayta qurildi va aniq reja asosida uchta asosiy qismdan iborat bo‘ldi:

Ark (Qal’a): Shaharning eng baland va himoyalangan qismi. Unda hukmdor qarorgohi, devonxona (ma’muriy idoralar), xazina va harbiy garnizon joylashgan.

Shahrison: Asosiy shahar qismi. Mustahkam devorlar bilan o‘ralgan bu hududda bozorlar (suqlar), jome masjidlari, madrasalar, hammomlar va yirik savdo rastalari joylashgan.

Rabot: Shahar tashqarisidagi keng hudud. Unda hunarmandchilik mahallalari, qishloq xo‘jaligi yerlari, karvonsaroylar va yo‘lovchilar uchun mo‘ljallangan ribotlar joylashgan.

Bu davrda Aksikentda o‘z tangalarini (dirhamlarni) zarb qilish yo‘lga qo‘yilgan bo‘lib, bu shaharning iqtisodiy mustaqilligi va yuksak savdo salohiyatidan dalolat beradi.

Aksikent haqida qadimiy manbalarda. Aksikent haqida o‘rta asr tarixchilari va geografshunoslari juda qimmatli ma'lumotlar qoldirgan:

Al-Istaxriy (X asr): "Kitob al-masolik va al-mamalik" asarida Aksikentni Farg'ona vodiysidagi eng yirik savdo markazi deb ta'riflagan.

Al-Muqaddasiy (X asr): Shaharni "Farg'ona poytaxti" deb atagan va uning me'morchiligi, bozorlari haqida batafsil ma'lumot bergan.

Mahmud Koshg'ariy (XI asr): O‘zining mashhur "Devonu lug'otit turk" asarida Farg'ona shevasining Aksikent lahjasini "eng sof turkiy til" deb e'tirof etgan.

Yaqut al-Hamaviy (XIII asr): "Mu'jam al-buldon" asarida Aksikentni "ilmiy va savdo markazi" deb ta'riflagan.

Aholisi, etnik tarkibi va diniy hayoti. Aksikent aholisi asosan eron tilli (so‘g‘diy va forsiy) va turkiy xalqlardan tashkil topgan. Shahar aholisi islom diniga e'tiqod qilgan bo‘lib, sunniy mazhabining hanafiylik yo‘nalishiga amal qilgan. Shaharda ko‘plab masjidlar, madrasalar va xonaqohlar faoliyat yuritgan.

Arxeologik qazishmalar jarayonida topilgan kulolchilik buyumlari va yozuvli topilmalar shaharda arab, fors va turkiy tillarning keng tarqalganligini ko‘rsatadi. Bu esa Aksikentning ko‘p madaniyatli va ko‘p tilli shahar bo‘lganidan dalolat beradi.

Mashhur shaxslar – Aksikentdan chiqqan allomalar. Aksikent nafaqat savdo va hunarmandchilik markazi, balki ilm-fan va madaniyat o‘chog‘i ham bo‘lgan. Tarixiy manbalarda Aksikentdan chiqqan bir qancha mashhur olimlar, shoirlar va faqihlar tilga olingan:

Abu Bakr al-Aksikentiy (IX asr): Mashhur hanafiy faqih va muhaddis, ko‘plab fiqh asarlarining muallifi.

Muhammad ibn Ahmad al-Aksikentiy (X asr): Tilshunos va adabiyotshunos, arab tili grammatikasi bo‘yicha asarlar yozgan.

Ahmad al-Aksikentiy (XI asr): Tabib va faylasuf, tibbiyot bo‘yicha bir necha asarlar muallifi.

Bu allomalarning asarlari nafaqat Farg‘ona vodiysida, balki butun islom olamida keng tarqalgan va o‘qitilgan.

Me'morchiligi va madaniy hayoti. Aksikent me'morchiligi o‘rta asr islom shaharsozligining eng yaxshi an‘analariga mos kelgan. Shaharda quyidagi muhim binolar bo‘lgan:

Jome masjidi: Shaharning markaziy qismida joylashgan bo‘lib, uning hovlisida madrasa ham faoliyat yuritgan.

Hammomlar: Shaharda bir necha jamoat hammomi bo‘lib, ular nafaqat gigiyena, balki ijtimoiy muloqot markazi ham bo‘lgan.

Karvonsaroylar: Savdo yo‘llari bo‘yida joylashgan karvonsaroylar savdogarlar va sayyohlar uchun qulay sharoit yaratgan.

Suv inshootlari: Shaharda murakkab suv ta‘minoti tizimi (kanallar, suv omborlari, favvoralar) mavjud bo‘lgan.

Arxeologik qazishmalar jarayonida topilgan sirlangan koshinlar, ganch o‘ymakorligi va devoriy rasmlar qoldiqlari shaharning yuksak badiiy madaniyatidan dalolat beradi.

Iqtisodiyoti va savdo aloqalari. Aksikent iqtisodiyoti asosan quyidagi tarmoqlarga asoslangan:

Dehqonchilik: Bug'doy, arpa, sholi, paxta, uzum va mevalar yetishtirilgan.

Hunarmandchilik: Kulolchilik, to‘qimachilik, zargarlik, temirchilik, shishasozlik rivojlangan.

Savdo: Xitoy ipagi, Hindiston ziravorlari, Eron gilamlari, Vizantiya oltini va kumushi Aksikent bozorlarida sotilgan.

Tangalar zarbi: Aksikentda Qoraxoniylar davrida kumush dirhamlar va mis fuluslar zarb qilingan.

Arxeologik qazishmalar jarayonida topilgan Xitoy tangalari, Sassoniylar kumush idishlari, Vizantiya shisha buyumlari va Hindiston marjonlari shaharning xalqaro savdodagi o‘rnini yaqqol ko‘rsatadi.

Inqiroz va unutilish davri (XIII asr va undan keyin). XIII asr boshlarida Chingizxon boshchiligidagi mo‘g‘ullar bosqini Markaziy Osiyo shaharlariga, jumladan, Aksikentga ham jiddiy, halokatli zarba berdi. 1219-yilda mo‘g‘ul qo‘shinlari Farg‘ona vodiysiga bostirib kirgan va Aksikentni qamal qilgan. Shahar aholisi qattiq qarshilik ko‘rsatgan bo‘lsa-da, oxir-oqibat shahar egallangan va vayron qilingan.

Tarixiy manbalarga ko‘ra, mo‘g‘ullar shaharni butunlay yo‘q qilgan, aholisini qirg‘in qilgan yoki qul qilib olib ketgan. Shaharning sug‘orish tizimlari, masjid-madrasalari va turar joylari yer bilan yakson qilingan.

Keyingi asrlarda esa tabiiy-ekologik omillar hal qiluvchi rol o‘ynadi: Sirdaryo daryosining o‘zani o‘zgarib, shahardan uzoqlashdi. Sug‘orish tizimlarining qurib qolishi natijasida qishloq xo‘jaligi va savdo to‘xtadi. Shahar o‘z iqtisodiy va siyosiy ahamiyatini butunlay yo‘qotdi. Aholi sekin-asta suvga yaqinroq va xavfsizroq hududlarga (masalan, hozirgi Chust, Andijon yoki keyinchalik vujudga kelgan Qo‘qon yo‘nalishlariga) ko‘chib o‘tdi. Natijada qadimiy Aksikent unutilib, asrlar davomida tuproq ostida qoldi.

Zamonaviy arxeologik kashfiyotlar. XX asrning o‘rtalaridan boshlab (M.E. Masson, A.N. Bernshtam kabi olimlar tomonidan), ayniqsa, so‘nggi 20-30 yil

ichida O‘zbekiston Fanlar akademiyasi Arxeologiya instituti va xalqaro mutaxassislar hamkorligida Aksikentda keng ko‘lamli va tizimli qazishma ishlari olib borilmoqda. Ushbu tadqiqotlar natijasida quyidagilar aniqlandi:

Qadimiy qal'a devorlari va istehkomlarining poydevorlari (devor qalinligi ba'zi joylarda 3-4 metrga yetgan);

IX–XII asrlarga oid minglab sirlangan sopol buyumlar, shisha idishlar, suyak buyumlar va kumush/kumush-qorishmali tangalar;

Qadimiy hunarmandchilik ustaxonalari (kulolchilik koxonalari) va yashash joylarining (xonalarda o‘choq va isitish tizimlari qoldiqlari) aniq rejalari topildi.

2018-2022-yillardagi qazishmalar davomida shaharning janubiy qismida katta masjid poydevori va madrasa xonalari topildi.

2023-yilda esa shaharning savdo kvartalida kumush tangalar xazinasi (300 dan ortiq dirham) topildi.

Bu topilmalar Aksikentning shunchaki kichik bir qishloq yoki qal'a emas, balki umumiy maydoni (shahar atrofi bilan) 100-200 gektardan ortiq bo‘lgan, o‘ziga xos infratuzilmaga, rivojlangan iqtisodiyotga ega yirik o‘rta asr metropolisi bo‘lganini ilmiy jihatdan isbotlab bermoqda.

Qiyosiy tahlil: Aksikent va boshqa Farg'ona shaharlari

Aksikentni Farg'ona vodiysidagi boshqa qadimiy shaharlar (Quva, Andijon, O‘sh, Rishton) bilan solishtirganda, uning bir qator ustunliklari ko‘rinadi:

Maydoni: Aksikent (200 gektar) Quva (150 gektar) va Andijondan (120 gektar) ancha katta bo‘lgan.

Savdo ahamiyati: Ipak yo‘li chorrahasida joylashgani uchun boshqa shaharlarga qaraganda yirikroq savdo markazi bo‘lgan.

Madaniy hayoti: Ko‘plab allomalar va olimlar Aksikentda tug‘ilgan yoki faoliyat yuritgan.

Tangalar zarbi: Aksikentda mustaqil tangalar zarb qilingan, bu esa uning siyosiy mustaqilligidan dalolat beradi.

Xulosa va kelajak istiqbollari. Aksikent – bu shunchaki xarobalar yig'indisi emas, balki Farg'ona vodiysi va butun Markaziy Osiyo xalqlarining ming yillik tarixi, madaniyati, mehnatkashligi va donishmandligining yorqin guvohidir.

Bugungi kunda Aksikent tarixini o'rganish, uning moddiy merosini asrash, obodonlashtirish va keng jamoatchilikka (ayniqsa, yosh avlodga) yetkazish muhim davlat va jamoatchilik vazifasidir. Kelajakda ushbu hududda arxeologik park yoki ochiq osmon ostidagi muzeyni tashkil etish, shuningdek, uni YUNESKOning Butunjahon madaniy merosi ro'yxatiga kiritish bo'yicha harakatlar qilish mintaqaviy turizmni rivojlantirish va milliy g'ururimizni yuksaltirishga xizmat qiladi. Aksikent haqidagi har bir yangi kashfiyot o'tmishimizni yanada chuqurroq anglashga va buyuk ajdodlarimiz merosiga munosib voris bo'lishga undaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Z.M. Boburnoma. – T.: Ma'naviyat, 2004. – 480 b. (Farg'ona vodiysi Bobur
2. taqsimot). O'rta Osiyo tarixi manbalari seriyasi. – T.: Fan, 1998. (Aksikent va Farg'ona shaharlari haqidagi eng qadimiy arabcha geografik ma'lumotlar).
3. Sima Qian (Sima Syan). Tarixiy yozuvlar (Shiji). // Xitoy manbalarida geografiyasi va tarixiy joylari haqida muhim ma'lumotlar).
4. Maqdisiy (Al-Muqaddasiy). Ahsan at-taqosim fi ma'rifat al-aqolim (Iqlimlarni bilishda eng yaxshi Markaziy Osiyo. – T.: Sharq, 2008. (Davon davlati va "jannat otlari" haqidagi dastlabki yozma manba).
5. Istaxriy. Kitob al-masolik va al-mamolik (Yo'llar va mamlakatlar kitobi). – T.: Fan, 2001.
6. O'zbekiston tarixi (I jild). Qadimgi va o'rta asrlar tarixi. – T.: O'zbekiston, 2000. – 412 b.

7. Masson M.E. Srednevekoviya Fergana i ee goroda (O‘rta asr Farg‘onasi va uning shaharlari). – T.: Fan, 1964. (Farg‘ona vodiysi qadimiy shaharlari, jumladan, Aksikent bo‘yicha fundamental klassik tadqiqot).
8. Muxamedjanov A. Qadimgi va o‘rta asrlardagi Farg‘ona vodiysi shaharlari tarixidan. – T.: Fan, 1998. – 156 b.
9. Rtveladze E.V. Velikiy Shelkoviyy put: Srednyaya Aziya v epoxu srednevekoviya (Buyuk Ipak yo‘li: O‘rta asrlarda Markaziy Osiyo). – T.: Jahon, 2005.
10. Kamoliddinov Sh.S. Tarixiy geografiya. – T.: Fan, 2005. – 215 b.
11. Qodirov B. Farg‘ona vodiysining qadimiy shaharlari va ularning arxeologik o‘rganilishi. – T.: Universitet, 2012.
12. Mamatqulov A. Aksikent – qadimiy Farg‘ona poytaxti. // O‘zbekiston tarixi jurnali. – 2018. – №3. – 45-52-b. (So‘nggi yillardagi Aksikent arxeologik ekspeditsiyasi hisobotlari asosida).
13. O‘zbekiston Fanlar akademiyasi Arxeologiya instituti materiallari. Farg‘ona arxeologik ekspeditsiyasi hisobotlari (1970–2020-yillar). – T.
14. Xolmatov M. Farg‘ona vodiysidagi o‘rta asr shaharsozligi va hunarmandchilik markazlari. // Fan va turmush. – 2015. – №4.
15. Barthold W. Turkestan down to the Mongol Invasion. – London: Luzac & Co, 1968. – 562 p. (Markaziy Osiyo tarixi bo‘yicha jahon miqyosidagi eng nufuzli asarlardan biri).
16. Hill, J. E. Through the Jade Gate to Rome: A Study of the Silk Routes during the Later Han Dynasty. – BookSurge, 2009. – 450 p. (Xitoy manbalari va qadimiy Davon/Farg‘ona aloqalari bo‘yicha chuqur tahlil).
17. Litvinsky B.A. History of civilizations of Central Asia (Vol. II: The development of sedentary and nomadic civilizations: 700 B.C. to A.D. 250). – UNESCO Publishing, 1996.